

Totalitás és fragmentáció

PATSCH FERENC

Mit jelent a „posztmodern”?

1969-ben született Miskolcon. 1994-ben szentelték pappá, majd a római Gergely Egyetemen tanult. 2000-ben kérte felvételét a jezsuita rendbe. Jelenleg a Collegium Germanicum et Hungaricum spirituális Rómában.

Az elmúlt évtizedek¹ tudományos, művészeti és általában intellektuális közéletének egyik divatszavát vesszük az alábbiakban górcső alá. A posztmodern eleinte észrevétlenül, majd egyre öntudatosabban vert gyökeret a legkülönbözőbb tudományágak művelőinek szóhasználatában, beleértve a szakmai *establishment* képviselőit is, jórészt azonban anélkül, hogy fogalmát meghatározták volna. Mára a hullám mintha alábbhagyott volna; s az időbeli távolság talán lehetővé teszi — ha nem is az „elfogulatlan objektivitást”, de legalábbis — a jelenség alábbi, értékelő megközelítését.

I. A „posztmodern” mint jelenség — kísérlet a körülírásra

1. Általános megközelítés — a posztmodern mindenekelőtt filozófiai kérdés

Jöllehet J.-Fr. Lyotard programadó műve 1979-ben jelent meg (*La condition postmoderne*. Minuit, Paris 1979; magyarul: *A posztmodern állapot*. Századvég – Gond, Budapest 1993), a „posztmodern” kifejezés elsőként 1934-ben, egyidőben tűnt fel F. De Onis spanyol kritikus *Antologia de la Poesia Españolaamericana* c. és A. Toynbee amerikai történész *A Study of History* c. könyvében; az első esetben egy költészeti irányzat jelölésére,

Tekintettel a témával foglalkozó kiterjedt irodalomra, melyben már a pusztta tájékozódás is komoly nehézséget okozhat,² alkalmasnak látszik egy tartalmi-történeti megállapítással kezdenem: feltűnő, hogy eredetét tekintve a „posztmodern” nem a spekulatív diszciplínákhoz, hanem az alkalmazott és kritikai tudományokhoz (így elsősorban az építészethez, a történettudományhoz és az irodalomkritikához) kapcsolódik; ha úgy tetszik a *gyakorlati élet* terméke.³ Jöllehet a kifejezés gyorsan elterjedt a szaktudományok, mindenekelőtt a szellem- és társadalomtudományok (pl. az esztétika vagy a szociológia) területén, valamint a művészeti életben (a filmművészettől a fényképezésig), az alaptudományokban (azaz a filozófiában és a teológiában) csak pillanatnyi fáziskéséssel nyert polgárjogot. A reflexió magukat a tényleges élet folyamában jelentkező adatokat értelmezve jutott arra a következtetésre, hogy azok immár nem illeszthetők bele a korábbi értelmezési keretbe, hanem új fogalmi kategóriát kívánnak. A posztmodern mindenekelőtt a „jelenidejűség” megjelölésére vált használatossá, amennyiben az olyan adatokat és jelenségeket produkált, amelyek szétfeszíteni látszottak a korábbi, megszokott életvilág mátrixát.

A posztmodernre vonatkozó kérdés ezen a ponton átfordul a mindenkori ittlétünkre vonatkozó kérdésbe: „Hol vagyok?”, „Mi alkotja a jelenemet?”, sőt egyenesen: „Ki vagyok én, itt és most, ezek között a körülmények között?” Ezeket, s az ilyen jellegű általános kérdéseket pedig — amennyiben igaz Hegel észrevétele, miszerint a filozófiának az ember önmagával és tulajdon történeté-

mely az irodalmi modernizmus „túlzásaira” reagált, a másodikban pedig a nyugati civilizáció újabb történelmi fázisának címszavaként, amely 1875-ben a *fin de siècle* imperializmusával, avagy a nemzetállamoknak egy a „globális interakció perspektívájába” való átmenetével vette kezdetét. (M. Köhler: „Postmodernismus”: *Ein begriffsgeschichtlicher Überblick*. In: „Amerikastudien/American Studies”, n. 22, 1977, 8–18.)

²Segítségül az olasz nyelvű irodalomból ízelítőnek: A. Nitrola: *Cos'è il „postmoderno”? In: Pluralismo e postmoderno. Le sfide alla religione*. Centro Pro Unione, Roma, 1997; a fogalom történetéről és a terminológiai tisztázására tett kísérlethez vö.:

M. Köhler: „Postmodernismo”: *un panorama storico-concettuale*.

2. A modern jellegzetességei

In: *Postmoderno e letteratura; Percorsi e visioni della critica in America*, P. Carnavetta – P. Spedicato (szerk.), Milano, 1984, 109–122.; a problematika áttekintéséhez lásd még: I. Hassan: „*La questione*

vel kapcsolatos tudatosságnak kell lennie⁴ — az emberiség ősidők óta a *filozófiai* eszmélődés alapkérdéseinek tekinti (amennyiben pedig Heideggerrel valljuk, hogy a „filozófia [...] kérdézés”,⁵ úgy választ e kérdésekre csak *teológiai* reflexiók keretben várhatunk). Az ilyen típusú kérdésfeltevésekre általánosan jellemző, hogy közvetlen, gyakorlati szempontból haszontalanok, empirikusan pedig igazolhatatlanok (amiként cáfolhatatlanok is). Ennek ellenére — avagy éppen, mert ilyenek — kétségkívül mélyen érintik saját önazonosságunkat és önértelmezésünket; a velük kapcsolatos álláspont kialakítása mozgásba hozza valamennyi belső szellemi képességünket (hagyományosan: az értelemi, érzelmi és akarati potenciát). A filozófiai kérdések tehát végső soron egzisztenciális állásfoglalásra készítetnek, röviden: valamennyi *optio philosophica* (filozófiai döntés) dolga.

Mindebből egyúttal az is nyilvánvaló, hogy annak, aki a posztmodern meghatározására vállalkozik, sokszoros nehézséggel kell szembenéznie: A.) egyrészt figyelemre méltó fogalmi zűrzavaron kell úrrá lennie, mely abból fakad, hogy a történelmi kultúra és a szellemi élet önmagában is rendkívül sokrétű és összetett jelenség; B.) másrészt — a jelenidejűség okán — számolnia kell a kritikai távolság hermeneutikai feltételének teljesíthetlenségével; C.) végül pedig be kell látnia, hogy végső soron az értelmező folyamat során önmaga sem marad érintetlen: — *fabula narrat etiam de te!* — a kérdés megválaszolása során nem adódik az elfogulatlan külső szemlélő pozíciója: magának a vizsgálódónak is be kell szállnia a „játékba”. Aki a posztmodernről nyilatkozik, egyúttal önmagáról is vall.

Sokan találják alkalmasnak a posztmodern fogalmát aktuális ittlétünk, mai önmagunk és körülményeink kifejezésére; ám hasonlóképp sokan intézik el egyszerű kézlegyintéssel, mint az újdonsághajhászó fontoskodás, az értelmiségi nyughatatlanság kifejeződését, sőt egyenesen, mint a történelmietlen gondolkodásmód ékes bizonyítékát, s vele szemben a történelmi folytonosság mellett törnek lándzsát.

Annak érdekében, hogy a posztmodern jelenséget körül tudjuk írni, hasznosnak látszik számot vetni azzal a jelenség-együttessel, amivel már nevében is szembehelezkedik. Honnan ered tehát a modern? Mik a jellemzői? Mivel a mai ember világérzékelésének feltételei kétségkívül itt alakultak ki, elengedhetetlennek látszik, hogy utánajárjunk a modernitást meghatározó jellemzőknek.

A modern gyökerei messzire nyúlnak. Szociológiai szempontból mindeneke előtt az a minőségi ugrás szembeötlő, amely a technika- és szellemtörténetben az újkor hajnalán következett be.⁶ Bár a folyamatnak már korábbi előzményei vannak — amennyiben az új felfedezések és belátások feltételeit már évszázadokkal korábban előkészítette a humanizmus, mint a

del postmodernismo". In: AA. VV., *Postmoderno e letteratura*. 99–106.;

G. Patella: *Sul postmoderno. Per un postmodernismo della resistenza*. Roma, Studium, 1990; valamint egy gyűjteményes kötetet: *Moderno postmoderno. Soggetto, tempo, sapere nella società attuale*. G. Mari (szerk.), Milano, Feltrinelli, 1987.; G. Fornero: *Postmoderno e filosofia*. In: N. Abbagnano: *Storia della filosofia*, vol. 10. (szerk. G. Fornero e Fr. Restaino), Tea, Milano, 1994. 3–48.

³A tudományok — általunk is alapvetően követett — felosztását lásd.: A. Anzenbacher: *Bevezetés a filozófiába*. Herder, Budapest, 1993, 37.

⁴Vö. G. Fr. Hegel: *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, 3. Aufl., Fr. Frommanns Verlag, Stuttgart, 1952, 38.

⁵Vö. M. Heidegger: *Schellings Abhandlung über das Wesen der Menschlichen Freiheit*. Niemeyer, Tübingen, 1971, 118.; ford.: *Schelling értekezése az emberi szabadság lényegéről*. Twins, Budapest, 1993, 208.

reneszánsz szellemi önmegalapozása —, a közvetlen előzményeket olyan filozófusok munkája jelentette, mint a racionalista Descartes és Spinoza, valamint az empirista Hobbes, Locke és Hume. A voltaképpeni robbanás azonban, mely a modernitás kialakulásához vezetett, végső soron talán mindössze három jelentős tényezőhöz köthető. Elsőként a *felvilágosodást* kell emlétenünk. A.) A 17–18. században, különösen angol, francia és német gondolkodók működésének eredményeként kezdetét vette a hagyomány és általában mindenfajta korábbi tekintély kétségbe vonásának korábban soha nem látott mértékű folyamata. A tradícióval való szembehelyezkedést az ész mindenhatóságának meghirdetése és az általa irányított történelem haladásába vetett feltétlen hit kialakulása kísérte. Ezzel összefüggésben vált lehetővé az emberiség jelentékeny hányada számára egy új, személyesen megalapozott gondolkodásmód, annak minden, a maga teljességében aligha belátható következményével. Ezzel csaknem egy időben jelentős technikai felfedezéseket tettek — s ezzel már is a második számú feltételnél, az *ipari forradalomnál* járunk. B.) 1769-ben pörögni kezdett az első szövöszék, megteremtve ezzel a modern ipari társadalom kialakulásának feltételeit. Az új társadalom immár a régitől jelentősen különböző törvényszerűségek szerint működött; a gyors ütemű városiasodás mind kisebb társadalmi kontrollt tett lehetővé, az ezzel együtt járó humánetológiai és tudásszociológiai változásokkal. C.) Végül, de nem utolsósorban, 1789-ben kitört a *francia forradalom*, amely mind társadalmi, mind politikai téren további, aligha eltúlozható jelentőségű, gyökeres változásokat hozott. Hármás jelszavában (*liberté, égalité, fraternité*) — jóllehet a sajátos történelmi feltételek következtében erősen antiklerikális felhanggal — nyilvánvalóan az Evangélium szunnyadó tüze kapott lángra, hosszú távon lehetővé téve azoknak a csírájában már jó 2000 éve készenlétben álló antropológiai belátásoknak is gyakorlattá válását, melyeket a görög demokráciák hirdettek meg: az emberi méltóságon alapuló egyenjogúság filozófiai gondolatát, és ehhez kötődően az ember azon jogának elismerését, hogy sorsát a saját kezébe vegye.

A fentiek alapján tehát modernen a valósághoz való viszonyulás azon módját értjük, amely a 15–16. századtól kezdve fokozatosan alakult ki az európai kultúrkörben, s amelynek két legjellemzőbb vonása a történelem fejlődésébe vetett hit és a tudományos-technikai forradalom kibontakozása, annak máig tartó tudásszociológiai hatástörténetével. Érdemes felfigyelnünk emellett arra a tényre is, hogy a modern (és a hozzá — alkalmasint a szembenállás módján — szorososan kapcsolódó posztmodern is) a zsidó-keresztény kinyilatkoztatás előkészítette talajon sarjadt ki; s ez valószínűleg nem is történhetett volna másként. Nem tekintünk el attól a vallás- és kultúrtörténeti evidenciától, hogy a történelem lineáris lefolyásának tapasztalatát a zsidó-keresztény ki-

⁶Vö. J. Morel.: *Glaube hat Zukunft*. Tyrolia, Innsbruck, 1998, 18.

nyilatkoztatás készítette elő, s ez tette lehetővé azt a gondolatot is, hogy — amiként azt a modern kor embere rendszerint reflektálatlan evidenciaként elfogadta — a történelem a fokozatos kibontakozás felé tart, „jobbá válik”. Ez a gondolat közösnek bizonyul a középkori teológusok világképében csakúgy, mint a felvilágosodás enciklopédistáinál, vagy a marxista teoretikusok műveiben: a történelmi fejlődés valóságos, értelmes folyamat; legyen bár végcélja a megvalósítandó Isten országa vagy az osztály nélküli társadalom. Korunk közgondolkodásában e tekintetben is mintha törést állapíthatnánk meg, amely első pillantásra az antik kozmikus-ciklikus világképpel való szakítás újszerűségéhez és jelentőségéhez mérhető: a zsidó-keresztény teológia fokozatos szekularizálódásának folyamata odáig vezetett, hogy mára a modernizált (nyugati) társadalom széles rétegeiben eltűnt (ill. eltűnőben van) a történelem egységének, jelentésének és értelmének tudata.

A folyamat — természetesen — a *szekularizáció* jelenségével van összefüggésben, amin itt azon folyamat tovább folytatódását (és beteljesedését) értjük, amelyet ismét csak a kereszténység szent szövegei tettek lehetővé: a kinyilatkoztatás volt az, amely megfosztotta isteni mivoltától a természetet, amikor Isten alkotásának jelentette ki a Napot, a Holdat és a csillagokat.⁷ Az érzékelhető világ mítosztalanítását szabadon (és szükségképpen) követhette azután a tudományok önállósulása. A politikai hatalom deszakralizálása, mely eszmetörténetileg ugyanebbe a folyamatba tartozik, azzal vette kezdetét, hogy a zsidó teológusok szerint Isten vezette ki népét Egyiptomból, majd azzal az értelmezéssel folytatódott, amellyel Izrael a próféta és a királyság feszültségét érzékelte. A világ mítosztalanítása — a természet és a politika után — az erkölcs mítosztalanításával teljesedett ki: a Sínai hegyen kötött szövetség értéktelennek nyilvánította a bálványokat, melyek meggátolnák az egyetlen voltaképpeni értéket, Isten imádását. A földi dolgok, „értékek” viszonylagossá válása innen terjed azután tovább: az erkölcsi norma a mai morálfilozófiai közmegegyezés szerint immár nem azért kötelezi az embert, mert parancs vagy tilalom formájában valamely tekintély mondja ki, hanem mert az emberi lét értelemszerű megvalósításához nyújt eligazítást. A modern — s ekképpen a posztmodern is — eszerint történelmünk és egzisztenciánk vallási alapjaiban gyökerezik. De hogyan folytatódott ez a folyamat? S mire vezetett mindmáig?

⁷Vö. G. Fr. Hegel:
Előadások a világtörténet filozófiájáról. Akadémia Kiadó, Budapest 1966, 357.

3. A posztmodern jellegzetességei

Korunk emberének tapasztalata, hogy világunk korábban elképzelhetetlen mértékben felgyorsult, folytonos változásban van. Ehhez járulnak továbbá a 20. és 21. század emberi tapasztalatai a két világháborúról, a gázkamrák embertelenségéről, a szocialista világrend összeomlásáról, az atomkonfliktus, a világméretű terrorizmus, a globális bűnözés és az ökológiai katasztrófa fenyegető ve-

⁸Vö. P. Ricoeur:
Dell'interpretazione.
Saggio su Freud.
Genova, 1991, 42–46.

szélyéről. Ezek az alaptapasztalatok vezettek olyan kategóriák előtérbe kerüléséhez, amelyeket részben korábban is ismert a gondolkodás története, ám amelyek újrafelfedezése és radikalizálódása gyökerében új szellemi légkört teremtett. A „gyanú mesterei” (Marx, Nietzsche és Freud)⁸ kikezdték a modern ember önnön magabiztosságát és haladásba vetett hitét. De vajon milyen új kategóriák látszanak alkalmasnak a mai ember élettapasztalatának filozófiai leírására?

⁹Vö. J.-Fr. Lyotard:
A posztmodern állapot.
i. m. 146.

A modernnel szemben a posztmodern komolyan igyekszik venni az emberi végességet, annak minden következményével együtt. Ennek értelmében: A.) bizalmatlansági indítványt nyújt be minden *totalitárius makro-tudással* szemben, melynek különböző formái az ún. „nagy elbeszélésekben”⁹ (pl. a kereszténységben, a techno-tudományban, a metafizikában, a különböző ideológiákban: kapitalizmus, szocializmus stb.) öltöttek testet. Ezek spekulatív foglalata és egyesítése a hegeli metafizika, mint e „metanarratíva” (Lyotard) legjellemzőbb esete. Az abszolutisztikus vagy „erős” filozófiai megalapozás eszméjét felváltják a racionalitás „gyenge” (Vattimo) vagy „instabil” (Lyotard) formái, melyek nem engednek hozzáférést semmiféle végső, mozdulatlan alap tapasztalatának tematizálásához. B.) A gyökeres szekularizáció beteljesedéseként a történelem immár elveszíti *célra irányítottságát*, majd egységes *értelmét* is; ebben az értelemben beszélnek egyes teoretikusok a történelem „végéről”. A posztmodern olyan radikális értelemben kívánja meghaladni a historicizmust, hogy magát a meghaladást teszi kérdésessé (ill. szándékai szerint lehetetlenné): immár magát a történelem szekularizálásának modern gondolatát kívánja szekularizálni. Az emberiség radikális emancipációjának be nem vallott (ill. olykor egyenesen tagadott) óhaja itt lép működésbe: ez pedig csak azon az áron (ill. éppen azáltal) mehet végbe, hogyha megtagadnak tőle bármiféle üdvöztető üzenetet, sőt az üzenet meghallásának lehetőségét is; legyen bár szó akár immanens (politikai, egzisztenciális vagy művészi), akár — s talán még inkább — bármiféle vallási megváltás ígéretéről. C.) Radikalizált értelmében továbbá a posztmodern meg kívánja valósítani az átmenetet az „egység” paradigmájától a *sokféleség* irányába. Tudatosan törekszik a „nyelvi játékok heteronómiajának” (Lyotard) elérésére; hiszen „nem egy világ van, hanem sok” (Vattimo). A széttördelés (*fragmentáció*), a részterületiesedés (*regionalizáció*), a mérték-telenítés (*dekanonizáció*), a keverék-képzés (*hibridizáció*), a farsangosítás (*karnevalizáció*), a szétválasztás (*disszociáció*) mind olyan fogalmak, melyekkel a modernitás ironikus, színpadias (*performance!*), gyökeresen evilági, lebontó-felépítése (*de-konstrukció*), posztmodern átalakítása végbemehet. Ennek a célkitűzésnek társadalom-politikai vetülete lehet például az a követelmény, hogy erkölcsi értékítélet és különbségtétel nélkül támogatásra érdemes minden hátrányos megkülönböztetést szem-

¹⁰Vö. G. Vattimo: *La società trasparente*.

Harzanti, Torino, 1989.

¹¹„A megértés megformálását nevezzük értelmezésnek”

M. Heidegger: *Sein und Zeit*. Niemeyer, Tübingen, 148.; ford.: *Lét és idő*. Gondolat, Budapest, 1989, 289.

¹²G. Vattimo:

„*Ermeneutica nuova koinè*”. In: *Etica dell'interpretazione*. Rosenberg/Sellier, Torino, 1989, 38–48.

vedő kisebbség (színes bőriék, homoszexuálisok, alternatív csoportok, nők, szekták stb.), annak érdekében, hogy a kialakuló társadalom mind komplexebb és átláthatatlanabb, mind érzékenyebb és „izgatóbb” legyen. Ennek eszköze a multimédia és a digitális kommunikáció.¹⁰ Ezek révén valósulhat meg hatékonyan a helyi, a részleges, a sokféle, a más, a különböző, az összemérhetetlen rehabilitációja — vagy éppen kultusza. D.) Nincs abszolút ismeret — minden megismerés: értelmezés.¹¹ Legyen szó gondolkodásról, érzékelésről vagy cselekvésről: gyökerében és elkerülhetetlenül, már eleve és mindig is interpretáljuk a világot mint emberi tevékenységünk, életterünk színhelyét. A posztmodern *koinéja*,¹² egyetemes nyelve ezért a *hermeneutika*. Ezen többé nem hagyományos (származékos) értelemben, szövegek megértésének művészetét, azaz a történeti szellemtudományok módszertanát kell érteni, hanem — mindenekelőtt a Heidegger által megújított, jóval radikálisabb értelemben¹³ — a világ (ill. a valóság) megismerésének egyedül lehetséges, felülmúlhatatlanul interpretatív módját.

II. Létezik-e a posztmodern?

1. A „Történelem vége”? — avagy a posztmodernitás érvényes valóság-vonatkozásának elemei

¹³Vö.: M. Heidegger: *Lét és idő*. i. m. 135.

¹⁴Az általános közvélekedéssel ellentétben Voltaire, Helvétius és Diderot nem volt egyértelműen ateista! — vö. Nyíri T.: *Az újkori ateizmus története* — egyetemi jegyzet, kézirat.

Az emberiség eszmetörténelmében esetenként évszázadokig tart, amíg egyes eredmények vulgarizálódnak, széles körben ismertségre és elismertségre tesznek szert. Érvényes volt ez a felvilágosodás modern eszméire is. A francia felvilágosult szabadgondolkodók (J. O. de la Mettrie, Dietrich d’Holbach)¹⁴ még a tudomány nevében támadták Isten eszméjét; ateizmusuknak globális politikai töltetet a 20. század letűnt ideológiai adtak; mára viszont az önhitt racionalitás magabiztossága azokkal együtt került a történelem sülyesztőjébe. Mire a felvilágosodás egykor keveseknek fenn tartott eredményei (a hagyomány tekintélyének megkérdőjelezése, a tudomány haladásába vetett optimista hit, az istenhit „tudományos” kritikája stb.) széles körben elfogadottakká váltak, a magas tudomány berkein belül olyan eredmények láttak napvilágot, melyek hatására eredeti formájukban jóformán senki sem vallja azokat többé. Manapság az emberi élet végtelen meghosszabbíthatóságáról beszélni talán már a tudományos-fantasztikus irodalomban is anakronizmusnak hatna. Sőt, a mai tudományosság éppen séggel ellenkező tendenciákat követ: a tradíció és a tekintélyek rehabilitálása, az emberi ész korlátainak elfogadása, a történelem több nézőpontú szemlélete stb. olyan toposzok, melyek — talán nem túlzás ezt állítani — joggal tekinthetők egyfajta posztmodern tudati átalakulás eredményeinek.

A későújkori életvilág legmeghatározóbb eleme az ember végeességének és halandó voltának élménye. Jórészt a múlt század természet- és szellemtudományos eredményei — a fizika (kvantummechanika, relativitáselmélet) és a matematika (Gödel-tétel) forradalmi felismerései, valamint a filozófia „hermeneutikai for-

¹⁵A filozófiatörténet e Schleiermacherrel kezdődő szakaszának klasszikus toposzát érdekesen fogalmazza újra G. Vattimo: „a hermeneutika robbanása” formával; vö. *Esiti dell'ermeneutica*. In: *Al di là del soggetto*. Feltrinelli, Milano, 1981.; ford.: *A hermeneutika eredményei*. In: *Olasz filozófiai hermeneutika*. Atheneum – T-Twins, Budapest, 151.

dulata”¹⁵ a közelmúlt történelmi drámáival (Auschwitz, Hiroshima, Ruanda) együtt — egyre inkább az „átmenetiségnek” és az emberi egzisztencia törekenységének érzését keltették az események átélőjében: semmi sem állandó, minden történetileg meghatározott. Ennek következtében, fokozatosan, ám gyökerében kérdőjeleződtek meg olyan megingathatatlanok tűnő meggyőződések, mint amilyen a szubjektum mindeddig kétségbevonhatatlanul bizonyosnak vélt stabilitása, vagy az „elfogulatlan megfigyelő” modern mítosza. Ha a modernitás kezdetét az a meggyőződés jelentette, hogy, bár a világ változik, ám legalább a gondolkodó szubjektum (Descartes-nál, de bizonyos értelemben még Kantnál is) — éppen mint e változás mértéke — mindvégig változatlan marad, akkor újabban ennek a meggyőződésnek a csak fokozatosan terjedő, de annál gyökeresebb átalakulását kell diagnosztizálnunk. E változás annak az igazságnak a súlya alatt történik, hogy — kétségkívül — bármely megismerés során a megfigyelő „alany” maga is történeti lénynek bizonyul; elkerülhetetlenül azzal együtt változik, amit megfigyel. Ezt a felismerést tovább erősítették a szociológia, a pszichológia és a kulturális antropológia megfigyelései, annyira, hogy jelentősége fokozatosan túlnőtt a szaktudományok illetékességi körén, és általános szellemi-kulturális érvényre tett szert. E változás okkal tekinthető „minőségi jellegűnek”, paradigmaticusnak, mely csakugyan új — ha úgy tetszik — posztmodern irányba mutat.

Ugyanilyen esszenciális, lényegi változásnak tűnik, hogy a történelem fokozatosan a sok szempontúvá válás (*pluridimensionalizálódás*) folyamatán megy keresztül. A globalizáció révén kitágult világszínpadon, a nemzetközi politika és gazdaság, a kultúra vagy a sport területén immár az ún. harmadik világ országai is jelentkeznek, miután sikeresen mozgósították humán erőforrásaikat, hogy most már teljes jogú partnerként, rosszabb esetben versenytársként lépjenek fel a nagy hagyományú nyugati típusú demokráciák mellett, vagy azokkal szemben.

A fejlődésnek jól kivehetőek az árnyoldalai is: láttuk, hogy a modernitás eredményei közt szerepel a történelem mítoszta-lanítása. Az események gondviselés irányította folyamatának tapasztalatától a modern ember lépésről-lépésre jutott el arra a fokra, amelyen a történelem immár nem tűnik értelmes és jelentéssel telt dimenzióval; és ezen is túl: mára nagyon sok kortársunk számára a világba vetett lény dermesztő elidegenedésének és otthontalanságának színtere lett. A másik szembeötlő, az előbbivel összefüggő jelenség a posztmodern — az inkább pragmatikus, amerikai formával szemben inkább az európai változathoz kötődő¹⁶ — nihilisztikus felhangja. Az emberiség eszmetörténetében ez azonban aligha számít új jelenségnek; hiszen nem voltak-e az erkölcs, a történelem és általában az élet értelmében kétkedő egyes gondolkodók az ókor óta, dokumentálhatóan (a

¹⁶N. Abbagnano: *Storia della filosofia*. i. m. 16.

szofistáktól kezdve a cinikusokon és szkeptikusokon át) az európai kultúra minden formációjában, s azon kívül is (gondoljunk csak az indiai Payasi „materialista”, vagy Sanjaya Belatthiputta radikális szkeptikus iskolájára)? Az ateizmus (ill. a nihilizmus) kultúrtörténete azt mutatja, hogy a jelenkori ateizmus legfeljebb mennyiségi mutatóit tekintve számít példátlan jelenségnek; s e relatív arányszámok a dialektikus és történelmi materializmus politikai formációjának bukása nyomán, a volt szovjet utód-államokban bekövetkezett vallásos újjászületés következtében pedig mára alighanem jelentősen meg is változtak.

Az ezredforduló közeledtével a világcivilizációban domináns szerepet játszó Nyugat jóformán a kultúra minden területén eszkatológikus, sőt végidőt jósoló (*apokaliptikus*) megnyilvánulásokat produkált. A Nagy Jubileumi Év elmúltával sem csökkentek jelentősen e válságot jelző megnyilvánulások. Ugyanakkor továbbra is kétségesnek tűnik, vajon lehetséges-e beszélni a posztmodern prófétái által lényeges jegyekként megjelölt jelenségekről („jelentésvesztés”, a „metafizika” vagy a „kereszténység vége” stb.) minden kultúra vonatkozásában. Aligha szabad persze lebecsülni a kulturális változásokkal járó kognitív, tudat átalakító hatásokat. Csakhogy a szociológusok két egyidejűleg zajló, ám egymással ellentétes irányba ható tendenciára hívják fel a figyelmet: egyszerre zajlik a világ egységesülésének, integrációjának, valamint fragmentalizálódásának, szétaprózódásának folyamata; s ez kétségkívül (fele-) részben igazolni látszik egyes posztmodern teoretikusok helyzetfelmérését. Ugyanakkor épp az utóbbi évtizedek természet- és humántudományos kutatásainak (valamint reálpolitikai tapasztalatainak) fényében vált gyanússá és illuzórikussá az emberi természet megváltoztatására (ill. figyelmen kívül hagyására) irányuló minden olyan törekvés, amely annak önkényes és határtalan átalakításának lehetőségével számol.¹⁷

Várható, hogy a felfokozott millenniumi várakozások kultúrtörténeti feltételeinek megszűnésével — melyek titokzatos utakon és módokon, jórészt tudattalanul, hatottak-hatnak korunk vezető értelmiségeire (tudósaira, művészeire) is — idővel alábbhagy a „divatként” jelentkező posztmodern áramlat is. A történelem végét — a bombasztikus előrejelzések¹⁸ ellenére — mindeddig nem értük el. Ám, hogy — addig is — a változás megállna, azt aligha hihetnénk. Bármilyen álláspontra helyezkedjünk is vele kapcsolatban: az emberiség történelme (beleértve az eszmetörténelmet is) felgyorsult tempóban, olykor valódi paradigmaváltások (minőségi változások) állomásain keresztül, tovább folytatódik.

Miután néhány kiemelt szempont alapján megvizsgáltuk, vajon mennyiben látszik megalapozottnak a posztmodern kapcsán valódi újdonságról beszélni, most erkölcsi kategóriák után kérdezzünk. Ez olyasmi, amitől a tudományosság érvényes normái szerint a

¹⁷Ez utóbbi olyan ideológia, amelyet hagyományosan az ún. „baloldali” irányultságú politikai szerveződések szoktak magukénak vallani. (Vö. Fr. Fukuyama: *Das Ende des Menschen*. Deutsche Verlags – Anstalt, Stuttgart – München, pl. 30.

¹⁸Vö. Fr. Fukuyama a történelem végét jósoló könyve 1992-ben jelent meg, majd vált világ-hírűvé. A szóösszetétel elterjedt az ún. „gyenge gondolkodás”-on belül is; vö. G. Reale – D. Antiseri: *Il pensiero occidentale dalle origini ad oggi*, 3. vol. La Scuola, Brescia, 1994, 511.

2. Jó-e a posztmodern? — kísérlet egy létező jelenség erkölcsi értékelésére

szaktudósnaK szinte kötelezően tartózkodnia kell; a filozófus (ill. a teológus) azonban megengedheti magának — sőt, ez éppenséggel kötelessége! —, hogy kutatása során a valóság minél szélesebb spektrumát vegye figyelembe.

¹⁹Hogy a „nihilizmus apológiája” (in: G. Vattimo: *La fine della modernità*. Garziani, Milano, 1985, 27–38.) mennyiben időszerű, az éppenséggel filozófiai állásfoglalás dolga. A nihilizmus negatív teológiaként olvasva bizonyos adalékokkal is szolgálhat a keresztény gondolkodás számára.

²⁰Vö. N. Abbagnano: i. m. 29.

A posztmodern korábban felvázolt evilágiségének (immanenzizmusának), ill. nihilizmusának erkölcsi megítélésére nem érdemes sok szót vesztegetnem; az aligha érdemes apológiára.¹⁹ Ezzel összefüggésben azonban más, káros, sőt romboló jelenségek is megfigyelhetők. A kortárs olasz posztmodern filozófiai gondolkodásban a legkomolyabb spekulatív eredményeket felmutató²⁰ G. Vattimo, az ún. „gyenge gondolkodás” (*pensiero debole*) névadója és apostola — aki egyébként jelenleg számos bizottság tagjaként hivatott a választók érdekeit képviselni az Európa Parlamentben is — vezérgondolatainak árnyalt bemutatása meghaladja e tanulmány kereteit. Jogosnak tűnik azonban a kétely az-zal kapcsolatban, hogy „metafizika”, sőt „kereszténység utáni”, elsősorban Nietzsche és Heidegger nihilista olvasatán alapuló, s ekképpen minden „erős”, normatív gondolati megalapozás-kísérletet lehetetlennek nyilvánító értelmezése mennyiben tekinthető a világméretű terrorizmus korában elfogadható, hosszú távú alternatívának. Gyanús továbbá, hogy — amennyiben a posztmodern központi kategóriáját, az „értelemelgyengülést” egész korunk jellemzőjének tekintjük — vajon nem kockázatos-e, ha figyelmen kívül hagyunk olyan széles körű, ellentétes hatásokat, mint amilyen például a világszerte mind politikai, mind — ezzel összefüggésben — vallási téren szemlátomást erősödő konzervatív mozgalmak és fundamentalista áramlatok jelensége. A világrend 2001. szeptember 11-ét követő átrendeződése nyomán kialakult „új rend” aligha fog kedvezni a széles körben gyakorolt tolerancia, és általában a pedagógiai vagy társadalmi *laissez faire* tendenciáinak. Az „erős” irányzatok máris tapasztalható látványos előretörése vajon nem jele-e sokkal inkább annak az egyetemesen és elementárisan jelentkező antropológiai igénynek, mely önazonosságunk védelmében szükségképpen teremt eszmerendszereket (melyeknek ideológiába fordulása ugyan reális, de nem elkerülhetetlen veszély)? A *homo sapiens* ezen hajlama pedig — ismét csak — az empirikus tények magyarázata érdekében mintha elkerülhetetlenül vezetné a szaktudósokat is az — egyebek között *homo metaphysicus*ként értett — „emberi természet” hipotéziséhez.²¹

²¹Vö. Fr. Fukuyama az „új biológiáról”. In: *A nagy szétbomlás*. Európa, Budapest, 215–217.

S hogy mi a helyzet ebben a szellemi környezetben az egyházzal? A posztmodern a szellemi élet minden területén történik. A szó bizonyos értelmében legalábbis, s jobbra csak meghatározott geopolitikai koordináták között, elkerülhetetlenül hat életkörülményeink változásán keresztül tudatunkra is. Nem tehetünk úgy, mintha nem lenne közünk hozzá. A keresztény körökben elterjedt tartózkodó álláspont, mely szerint az eddigi tapasztalatok alapján

²²Legismertebb képviselőik J. Derrida, G. Vattimo, J.-Fr. Lyotard, I. Hassan, W. Welsch stb.

²³Vö. pl.: H.-G. Gadamer: *Igazság és módszer*. i. m. 198.

nem bizonyítható, sőt igen kétségesnek látszik, vajon a magát posztmodernnek tekintő gondolkodásnak²² van-e pozitív hozadéka a kereszténység számára, vaknak bizonyul a máris megmutatókövetkezményekre. Hiszen nemcsak tanulhatunk, de nyilvánvalóan máris tanultunk tőle: a hatása alá kerültünk! Az egyházi tudományosságban a legutóbb az újszolasztikus filozófia és teológia által képviselt merev metafizikai kategóriák mintha fellazulni látszanának. A profán szellemi élet pedig — egyebek között például a hagyomány és általában a tekintélyek rehabilitálása által²³ — mintha a modernitás tendenciáinak megfordulását eredményezné, ezzel a korábnál kedvezőbb feltételeket biztosítva akár a múlt értékeinek differenciáltabb, értékmegőrzőbb megközelítése, akár a hit (újra-) megtalálása számára.

Nem árt tudatosítani, hogy a II. Vatikáni zsinat által megvalósított „posztmodern fordulat” az egyházon belüli kollegialitás szellemét hozta, amiként más felekezetekkel kapcsolatban az ökumenizmust; a világgal és az idegen vallásokkal való párbeszédet, s minden téren az „enyhülés” oly sokak által áhított és üdvözölt, üdítő levegőjét. Nem számít többé bűnnek a más felekezetek templomában tett látogatás; megengedett, sőt ajánlott az ökumenikus imaalkalom. Hány keresztény számára jelentette ez a zsinat kapcsán a Lélek működésének látható jelét és bizonyítékát, hiszen a valódi evangéliumi értékek radikális térnyerését eredményezte; erős jele volt továbbá a keresztény nagykorúság nyílt elismerésének és komolyan vételésének; a jóindulatú, hittől távol élők részéről pedig a Katolikus Egyház szavahihetőségének látványos erősödését hozta.

Hogy az egyház érett volt-e ezekre a változásokra, vitatható. Az azonban kétségtelen, hogy bár a fenti leírás szükségképpen általánosít, s így elkerülhetetlenül tartalmaz bizonyos leegyszerűsítéseket is, hiba volna mindebben nem észrevennünk a profán szellemi életben végbemenő tendenciózus változások részleges hatását; amiként az is hiba volna, ha az átalakulást pusztán ezek eredményének, esetleg egyenesen negatív hatásának tekintenénk. (Amiként az időközben felerősödő — s akárhányszor magával a zsinattal is szembehelyezkedő — újkonzervatív áramlatokat ugyanígy nem lehet-e joggal éppen a posztmodernre adott reakció számlájára írni?)

Aki a posztmodernről beszél, önmagáról vall; és pedig elkerülhetetlenül — mondtuk korábban. Mi marad más hátra, mint-hogy magunk is letegyük a voksot a kérdőre vont jelenséggel kapcsolatban.

3. Végkövetkeztetések: személyes állásfoglalás

Mármost: létezik-e a posztmodern? Mi a válasz az alapkérdésre? Nos: a szóhasználat megléte értelmében — nyilvánvalóan igen. Kritikusan szólva: valószínűnek tűnik, hogy ez a frazeológia részben arra hivatott, hogy hűen kifejezze az „első világ” jóléti bizton-

²⁴Itt jegyezzük meg, hogy a magyar posztmodern teoretikus, Vajda Mihály meghatározása első pillantásra plauzibilisnek, ám valójában túlságosan általánosnak és elnagyoltnak tűnik. Vajda feltűnően eltekint a kulcsfogalmának körülíró meghatározásától ill. pontosításától, s végső soron ezáltal azt kockáztatja, hogy egyrészt a nyugati világban élő átlagemberek nagy részét a „posztmodern” kategóriába sorolja (pl. azon az alapon, hogy az illető hisz a horoszkópban vagy a kártyajóslásban), másrészt, hogy nem ad útmutatást a „világértelmezések” összeütközésének esetére, amennyiben adós marad a „tudományosság” túli továbbbi igazságkritériumok felmutatásával. Ezt írja: „Modern az a világkorszak, amelyben az európai emberiség — Nietzschevel és Heideggerrel szólva — már megölte Istent, hogy magát tekintse Istennek: ez a felvilágosodás kora. A posztmodern nem a modern tagadása, hanem csupán univerzális érvényességének megkérdőjelezése. Nem a felvilágosodás racionalizmusa az egyedül érvényes. Mellette azt kiegészítően vagy korlátozóan, más világmagyarázatok is ér-

sága haszonélvezői, valamint az intellektuális (művészeti és egyetemi) elit dekadenciára hajló egzisztenciái közül is sokaknak szellemi és gyakorlati élettapasztalatát. Ha ezek közé keresztények is tartoznak (amiként valóban tartoznak), úgy a posztmodern: keresztény reflexió is — s kell is, hogy az legyen.

Persze, kézenfekvő a megállapítás: az, hogy van-e posztmodern, éppenséggel azon múlik, mit értünk a szón.²⁴ Ha pedig így áll a dolog, akkor hangsúlyoznunk kell, hogy létezik a szónak egy az elterjedtnél szubtilisebb, mélyebb jelentése is. Ezt az értelmezést követve a fentiekben arra tettem kísérletet, hogy — egyrészt — belépjek a posztmodernnel folytatott párbeszédbe (pontosabban: felismertessem, hogy abban már eleve, a kezdet — ti. a reflexió — kezdetétől mindig is benne álltam!), másrészt úgy próbáltam igazságot szolgáltatni neki, hogy nem pusztán negatív értelemben, elítélőleg hozzam szóba, hanem megpróbáljam a jelenség egy lehetséges pozitív olvasatát is feltárni, hogy ezáltal mintegy hagyjam magam annak mércéjével megmérteni. Ebben az értelemben pedig a posztmodern *részleges érvénnyel (valóságreferenciával)* bíró kifejezésnek bizonyult: A.) Aligha adhatunk igazat azoknak, akik szerint valami radikálisan új: a visszafordíthatatlan érték- és mértékvesztés kora köszöntött volna be, amely a legrafináltabb (ti. hermeneutikai) relativizmussal, sőt a nihilizmussal volna egyjelentésű. E nézetek a marginális jelenségek közé tartoznak, avagy — mivel nem szolgálgják az élet kultúráját, avagy pragmatikusan a túlélést — minden valószínűség szerint elszigetelődésre és elsorvadásra vannak ítélve.²⁵ Ugyanígy — rejtett önellentmondásossága révén — vitatható azok véleménye, akik egy radikalizált hermeneutika alapján beszélnek a modernitás központi fogalmainak (a felvilágosult ész, a tudomány, a haladás, a demokrácia stb.) visszafordíthatatlan kríziséről. A modernből visszafelé (a premodernbe) nem vezet járható út; a felajánlott alternatív utak pedig — úgy tűnik — sehová sem vezetnek. B.) Ám — másrészt — intellektuális becsületességgel kényszerítve vagyunk arra, hogy számot vessünk a modern világ technikai és szellemi fejlődésének — ha úgy tetszik: posztmodern — következményeivel: a világ egységesülésével (globalizáció), a hírközlés és közlekedés forradalmasodásával (televíziózás, mobil-telefon, világháló), a nyugati kalkulatív értelem (számítógép) dominancia-igényével —, s ezek tudatformáló hatásával. A globalizáció politikai szinten valódi, minőségi változást hozó következménye, a voltaképpeni paradigmaváltás, nézetem szerint abban áll, hogy a monolitikus, kompetitív, az egy- ill. a kétpólusú világrend (a „*Ceterum censeo, Karthaginem esse delendam*” elve szerinti) váltakozása tartósan átadni látszik helyét egy stabilan többpólusú formának, mely a globális rendszer működésének demokratikus átalakulását vonja maga után. A fejlődési folyamat óhatatlanul egy sokközpontú világmó-

vényesek lehetnek. Aki úgy véli például, hogy a tudomány az egyedül érvényes világértelmezés, az a modernitás álláspontját képviseli. Aki a tudományt hamis világmagyarázatnak tekinti, az premodern állásponton áll. Aki viszont azt állítja, hogy a kétségtelenül érvényes tudományos világértelmezés mellett más világmagyarázatok is lehetségesek és érvényesek, az már a posztmodernet képviseli." Vö. A posztmodern Heidegger. T-Twins – Lukács Archivum – Századvég, Budapest, 1993, 9.

²⁵Sok érv szól amellett, hogy a posztmodern nihilista tendenciáit kérszerűen jelenségnek tartjuk; erre utal egyebek között G. Vattimo viszonylag csekély recepciója Olaszországban kívüli.

²⁶"...az időbeliség végessége a jelenvaló lét történetiségének rejtett alapja"; M. Heidegger: *Lét és idő*. i. m. 619.

dell: egy plurálisabb, toleránsabb, a történeti gondolkodás iránt érzékenyebb ontológia, ill. az erre épülő társadalomelméletek kialakulásának kedvez. A folyamat — a mellék- és kerülőutak ellenére — jól nyomon követhető; s — az emberiség történetének optimista forgatókönyve szerint — egy a biztonságos jogállamiságra és az emberi méltóság tiszteletére épülő jóléti nemzetállamok mintájára felépülő „jóléti világ” kialakulása felé tart. (Aki ezen értékeket nem tartja egyetemesen érvényesnek, annak nagy valószínűséggel tartósan még sohasem kellett nélkülöznie azokat.) Az egyetlen, korántsem elhanyagolható bizonytalansági tényező: vajon a visszafordíthatatlanul egységesülő látszó világ *túléli-e* fejlődése jelen fázisának megkésett gyermekbetegségeit. Persze az, hogy mindez a valláserkölcsei gondolkodás megerősödése nélkül is végbemehetne, mindazonáltal kétségesnek látszik.

Sok jel mutat arra, hogy az emberiség történetében valóban korszakhatárhoz érkeztünk. Valahogy úgy, ahogyan annak idején — *kultúrtörténetileg* — határt jelölt ki a humanizmus, a felvilágosodás és a romantika; vagy éppen a pozitívizmus, az egzisztencializmus és a strukturalizmus; s talán ennél radikálisabb — *kultúrfilozófiai* — értelemben is (mint ahogy beszélhetünk Gutenberg-utáni, poszt-indusztriális, -kolonialista, -liberális ill. poszt-kommunista korról). Számomra lehetségesnek tűnik a „posztmodern” sokjelentésű szónak életképes, előre vivő jelentést tulajdonítani. Más jelentésárnyalatok viszont, nézetem szerint, csak egy túlfinomult, kifáradt régióra: a nyugati világra, a fehér ember kultúrájára jellemzőek; várhatóan efemer, átmeneti megnyilvánulások csupán.

A feloldhatatlan feszültség abban áll, hogy egyszerre kell törekednünk arra, hogy tartózkodjunk a jelenkor új jelenségeinek egyoldalú, a saját kultúránk látószögéből történő értékelésétől (bármennyire hajlamos is e kultúra — jelenlegi gazdasági, katonai, politikai dominanciája és átmeneti egyeduralma révén — magát univerzális érvényűnek feltüntetni); másrészt, hogy valójában nem adódik — és elvileg nem is adódhat — más nézőpont: a történelemből nem vezet kiút (lévén véges időbeliségünk a rejtett alapja).²⁶ Az új, a miénktől különböző kilátásokkal gazdagító „idegen” kultúrák emancipációja, az egypólusú világrend (posztmodern) átalakulása azonban folyamatban van. Hogy mindez milyen további hatással lesz hétköznapi (így lelki-) életünkre; szellemi eszmélődésünkre (így teológiánkra); és társadalmunkra (valamint *benne, de nem belőle* élő egyházunkra); azt jobbra csak találgathatjuk. Az egyház életének jele a változás, önazonosságának az állandóság. Hűség és kihívás. A kettő kegyes egyensúlya immár több mint 2000 éve dinamikus, dialektikus és dialogikus formában valósul meg, Krisztus Lelkének a vezetésével, aki tevékeny egyházában (1Kor 12,4–11).